

Ekstremizm prawicowy w Niemczech z perspektywy badań nad dyskursem i dyspozytywem

Warsztaty z Analizy Dyskursu, Poznań, 17.11.2011

Łukasz Kumięga

1. Ekstremizm prawicowy w debacie publicznej w Niemczech

Do 1974 roku instytucje państwowe (tzw. Biuro do Spraw Ochrony Konstytucji (niem. *Verfassungsschutz*)) kategoryzowały ruchy „na prawo od prawo” (Hirsch 1989) jako radykalno-prawicowe. W roku 1974 pojęcie radykalizmu prawicowego zostało zastąpione pojęciem ekstremizmu prawicowego. Celem tej zmiany było doprecyzowanie zadań Biura do Spraw Ochrony Konstytucji, które powinny obejmować obserwację *działań* (niem. *Bestrebung, Handlung*) o charakterze antydemokratycznym, antypaństwowym, antykonstytucyjnym. Tym samym krajobraz polityczny Niemiec został podzielony według schematu bipolarnego, w którym demokratyczne ruchy bądź partie tzw. „środka politycznego” (niem. *politische Mitte*) przeciwstawia się ruchom bądź partiom ekstremistycznym stanowiącym potencjalne zagrożenie dla demokratycznego porządku państwowego. Od tego czasu obserwujemy w Niemczech swego rodzaju karierę pojęcia ekstremizmu prawicowego, co manifestuje się między innymi jego inflacyjnym użyciem w dyskursie publicznym. Wraz z coraz silniejszym zakotwiczeniem się tego typu dyskursu o ekstremizmie prawicowym w debacie publicznej (który nazwać można dyskursem normatywnym) zaczęły pojawiać się alternatywne próby konceptualizacji ekstremizmu prawicowego. Pierwsza z nich – wywodząca się głównie z niemieckiej politologii – rozszerza całą problematykę, wprowadzając rozróżnienie między działaniami ekstremistycznymi (niem. *extremistische Handlungen*) a poglądami ekstremistycznymi (niem. *extremistische Einstellungen*). Według autorów tego rozróżnienia poglądy ekstremistyczne mogą występować także w spektrum zdefiniowanym przez instytucje państwowe jako „demokratyczne”. Dyskurs ten wprowadza do debaty publicznej pojęcie „ekstremizmu środka politycznego” (niem. *Extremismus der Mitte*). Wedle argumentacji tego wariantu dyskursu o ekstremizmie prawicowym istotne jest badanie i tym samym „kontrolowanie” poziomu potencjału ekstremistyczno-prawicowego w całym społeczeństwie. To podejście do ekstremizmu prawicowego traktowane jest przez zwolenników dyskursu normatywnego jako próba dyskredytowania spektrum demokratycznego.

Przy wszystkich różnicach obu podejść do ekstremizmu prawicowego należy stwierdzić, że skupiały się one przez dłuższy czas na określaniu stosunku do OBCYCH. Związane było to

między innymi z falą przemocy ekstremistyczno-prawicowej w latach dziewięćdziesiątych i z potrzebą wyjaśniania źródeł tej przemocy (por. Czyżewski 2005). Od kilku lat zaobserwować można zasadniczą zmianę w debacie o ekstremizmie prawicowym w Niemczech. Mimo iż komponent antydemokratyczny był zawsze jednym z elementów definiowania ekstremizmu prawicowego, stał się on w ostatnich latach punktem zapalnym całej dyskusji. Nie ulega wątpliwości, że ma to związek między innymi z pojawieniem się w Niemczech partii „Lewica” (niem. „Die Linke”) i kategoryzowaniem jej przez instytucje państwowe jako „ekstremistyczno-lewicowej”.

Spowodowało to wytworzenie się trzeciego typu dyskursu o ekstremizmie (prawicowym), którego zapleczem są głównie instytucje naukowe i pozarządowe. Dyskurs ten, (który można roboczo określić jako dyskurs krytyczny), posługując się między innymi narzędziami teorii krytycznej, całkowicie odrzuca normatywny wymiar pojęcia ekstremizmu i traktuje go jako mechanizm służący stygmatyzacji i wykluczaniu określonych aktorów społecznych. W argumentacji autorów tego podejścia normatywny dyskurs o ekstremizmie utrudnia skuteczną „walkę” z ekstremizmem prawicowym, a kategoryzowanie określonych zjawisk jako ekstremistyczno-lewicowych jest swego rodzaju próbą odsunięcia uwagi od głównego zagrożenia, jakim jest „ekstremistyczna prawica” (niem. *extreme Rechte*). Nie przypadkowo pojawia się tutaj pojęcie „ekstremistyczna prawica”. W ten sposób dyskurs krytyczny próbuje dystansować się od normatywnego podkreślając, iż używanie pojęcia „ekstremizm prawicowy” jest reprodukowaniem dyskursu normatywnego.

Bez wchodzenia w dalsze szczegóły ważne jest w tym kontekście zwrócenie uwagi na przesunięcie akcentów w debacie o ekstremizmie prawicowym w Niemczech. Pojawienie się omówionego pokrótce trzeciego wariantu dyskursu o ekstremizmie prawicowym spowodowało zogniskowanie całej debaty na pytaniach o to, kto jest „obywatelem demokratycznym”, jaki jest zasięg spektrum demokratycznego etc. Dyskurs krytyczny skupia się na wręcz radykalnej dezawuacji dyskursu normatywnego, a dyskurs normatywny zaostrza systematycznie warunki przyznawania państwowych dotacji na „walkę z ekstremizmem prawicowym”, zmuszając instytucje pozarządowe do podpisywania klauzuli, w której muszą one zadeklarować, iż nie współpracują z organizacjami o charakterze ekstremistyczno-lewicowym. Całą tę debatę wokół ekstremizmu (prawicowego) można potraktować jako przykład rytualnego chaosu polegającego na „długotrwałym i bezskutecznym zderzaniu ze sobą wzajemnie wykluczających się punktów widzenia, do którego dochodzi w skutek demonstracyjnego łamania orientacji na przekładalność perspektyw” (Czyżewski 2005: 427).

Odwołując się do idei Michela Foucaulta dyskurs normatywny można potraktować jako element „dyspozytywu bezpieczeństwa”, którego celem jest normalizacja zachowań i mentalności (por. Foucault:2010). W tym konkretnym przypadku dyskurs normatywny koncentruje się na ścisłym ustalaniu granicy pomiędzy tym, co normalne, czyli demokratyczne i tym, co anormalne, czyli ekstremistyczne. Ma to na celu ochronę obecnego *statusu quo* czyli ochronę tzw. „środka politycznego”. Dyskurs krytyczny, podkreślający represyjny charakter dyskursu normatywnego, powielił główny mechanizm „dyspozytywu bezpieczeństwa”; tzn. postulując tzw. „procesualny model demokracji”, próbuje rozszerzyć pole „normalności” o spektrum kategoryzowane obecnie przez instytucje państwowe jako ekstremistyczno-lewicowe i uznaje jedynie „ekstremistyczną prawicę” za realne zagrożenie dla tak zdefiniowanej „demokracji”.

2. Definicja ekstremizmu prawicowego

Przytoczone przykłady pokazują jak problematyczne definiowanie jest ekstremizmu (prawicowego) w kategoriach normatywnych i jakie – z perspektywy badań nad ekstremizmem prawicowym – kontrproduktywne efekty są z tym związane. Dlatego konieczne wydaje się poszukiwanie instrumentarium pojęciowo-metodologicznego, za pomocą którego będzie można analizować zjawisko ekstremizmu prawicowego w szerszej optyce.

W tym celu proponuję, po pierwsze, analityczne rozróżnienie pomiędzy dyskursem o ekstremizmie prawicowym i dyskursem ekstremistyczno-prawicowym. Dyskurs ekstremistyczno-prawicowy definiuję jako specyficzną formę dyskursu tożsamościowego, którego centralnym elementem jest opisywanie świata społecznego wzdłuż kategorii „my” i „oni”. W dyskursach demokratycznych dychotomia ta budowana jest na zasadzie JA-INNY, w dyskursach ekstremistycznych na zasadzie JA-OBCY, przy czym stereotypizacja obcych jest negatywna i może – ale nie musi – nie mieścić się w zdefiniowanych (skonstruowanych np. przez instytucje państwowe) ramach demokratycznych. Może odbywać się to zarówno niejawnie (np. przez stosowanie rozmaitych strategii kamuflażu), jak i jawnie. Dla celów analizy empirycznej dyskurs ekstremistyczno-prawicowy strukturyzowany jest wzdłuż tzw. płaszczyzn dyskursywnych: parlamentarnej, medialnej, ulicznej i codziennej.

3. Materiał empiryczny i przyjęty model analizy

W części empirycznej proponuję skupienie się na płaszczyźnie ulicznej dyskursu ekstremistyczno-prawicowego. Konkretny korpus stanowią zdjęcia wykonane podczas

obserwacji demonstracji organizowanych przez tzw. *Aktionsbüro Mittelrhein* w latach 2008-2009. Analiza tej płaszczyzny dyskursu ekstremistyczno-prawicowego może obejmować wiele aspektów: od sfery organizacyjno-prawnej, dotyczącej regulacji przebiegu demonstracji, przez sferę interakcji pomiędzy uczestnikami demonstracji ekstremistyczno-prawicowych a kontrademonstrantami, po analizę obecnych na demonstracjach tekstów. Materiałem empirycznym, który stanowi trzon poniższej analizy, są ubrania uczestników demonstracji ekstremistyczno-prawicowych. Opierając się na tzw. analizie dyspozytywu (por. Bührmann, Schneider 2008), definiuję ubrania jako materialną obiektywację elementów dyskursywnych, za pomocą których można obserwować procesy społeczne zachodzące w środowiskach ekstremistyczno-prawicowych.

W pierwszym kroku dokonuję podziału korpusu wzdłuż parametru „dresscode”, co prowadzi do wyróżnienia trzech „dresscode’ów” obecnych na demonstracjach ekstremistyczno-prawicowych: (1) uniformy bądź ubrania „uniformopodobne” (niem. *uniformähnliche Kleidung*), (2) ubrania markowe dzielone na (2a) marki ekstremistyczno-prawicowe sensu stricto (np. Thor Steinar), (2b) na marki instrumentalizowane przez aktorów ekstremistyczno-prawicowych (np. Lonsdale) oraz (2c) marki mainstreamowe (Adidas, Nike etc.), (3) ubrania wykonane na zasadzie “do it yourself”.

Na podstawie parametru „dresscode” można zidentyfikować zmiany dyskursywne w badanym środowisku. Jak wskazują sprawozdania niemieckiego Biura ds. Ochrony Konstytucji, wśród uczestników demonstracji ulicznych po 1949 roku dominowały uniformy bądź ubrania uniformopodobne, które w sposób jawny nawiązywały do dyskursu narodowo-socjalistycznego. Wraz z wprowadzeniem tzw. zakazu noszenia uniformów (niem. *Uniformverbot*) ubrania tego rodzaju praktycznie zniknęły z pola widzenia, bądź pojawiały się bardzo rzadko (por. zdjęcie nr 1 w załączniku). Pod koniec lat 70. i na początku lat 80. widoczne stały się wpływy subkultury skinheadów na środowiska ekstremistyczno-prawicowe. Wtedy też zaczęły dominować ubrania marki LONSDALE (por. zdjęcie nr 2). Warto tutaj zwrócić uwagę, iż marka LONSDALE nie powstała w celu „obsługiwania” środowisk ekstremistyczno-prawicowych, tylko została przez nie zinstrumentalizowana. Wraz z coraz silniejszym dystansowaniem się tej marki wobec środowisk ekstremistycznych – między innymi poprzez udział w kampaniach antyrasistowskich – także ta marka traci na znaczeniu. Pojawiają się jednak nadruki nawiązujące do LONSDALE, co świadczy o silnym przywiązaniu środowisk ekstremistyczno-prawicowych do tej marki (por. zdjęcie nr 3). Po tym krótkim zarysie historycznym nasuwa się pytanie, jakie „dresscode’y” dominują aktualnie wśród

uczestników demonstracji ekstremistyczno-prawicowych. Na podstawie zebranego korpusu zidentyfikowano dominację: (1) marek mainstreamowych takich jak NIKE, ADIDAS etc., (2) marki ekstremistyczno-prawicowej THOR STEINAR (por. zdjęcie nr 4), (3) ubrań wykonanych na zasadzie DO-IT-YOUR-SELF. Te tendencje (szczególnie dominacja marek mainstreamowych) tłumaczone są przez niektórych badaczy ekstremizmu prawicowego jako objaw „normalizowania się” środowisk ekstremistyczno-prawicowych.

Po określeniu głównych typów ubrań noszonych w trakcie demonstracji analizie zostały poddane nadruki znajdujące się na ubraniach uczestników demonstracji ekstremistyczno-prawicowych, które w kategoriach lingwistycznych można potraktować jako teksty. Dużą część tych tekstów stanowią teksty multimodalne (łącznie elementy językowe z elementami wizualnymi). Analiza ta zogniskowana jest na dwóch płaszczyznach:

- płaszczyźnie intradyskursywnej – dotyczącej analizy słów-stygmatów oraz słów-sztandarów (niem. *Fahnenwörter*). Za pomocą tego typu analizy określona zostaje dychotomia MY-OBCY w dyskursie ekstremistyczno-prawicowym. Analiza pokazuje, iż dyskurs ekstremistyczno-prawicowy zorientowany jest przede wszystkim na zaznaczanie wrogów politycznych do których należą: Izrael (por. zdjęcie nr 5), USA (por. zdjęcie nr 6), Republika Federalna Niemiec (por. zdjęcie nr 7), „Antifa” (organizacje antyfaszystowskie, por. zdjęcie nr 8, 9).
- płaszczyźnie interdyskursywnej – dotyczącej procesów rekontekstualizacji oraz procesów strategicznego krzyżowania (niem. *Diskursverschränkung*) dyskursów ekstremistyczno-prawicowych z innymi dyskursami: dyskursami wrogów politycznych, dyskursami subkulturowymi, popkulturowymi i demokratycznymi.

4. Wnioski z analizy i próba włączenia kategorii dyspozytywu

Do podstawowych cech badanego dyskursu ekstremistyczno-prawicowego, które wynikają z przeprowadzonej analizy, należy zaliczyć:

- stosowanie strategii wieloznaczności (por. Wodak 2008, por. zdjęcie nr 5),
- wielogłosowość (por. zdjęcia nr 10, 11, 12),
- pozorną sprzeczność zidentyfikowanych subdyskursów (por. zdjęcie nr 13),
- strategiczną (!) normalizację poprzez wpisywanie się np. w dyskursy popkulturowe, subkulturowe lub demokratyczne (por. zdjęcia nr 5).

Wyjaśnienie tych wszystkich procesów (by nie pozostać tylko i wyłącznie na płaszczyźnie „deskryptywnej”) wymaga włączenia do modelu analizy kategorii, za pomocą której będzie

można uwzględnić wszystkie wyżej wymienione aspekty dotyczące problematyki ekstremizmu prawicowego w Niemczech. W tym kontekście proponuję odwołanie do – stosunkowo mało znanej – koncepcji dyspozytywu zaczerpniętej od Michela Foucaulta, do której coraz silniej nawiązują przedstawiciele krytycznej oraz socjologicznej analizy dyskursu (por. Bührmann, Schneider 2008; Jäger 2001; Keller 2008). Kategorię dyspozytywu Foucault objaśnia w następujący sposób:

„tym, co próbuję oznaczyć za pomocą tej nazwy, jest, po pierwsze, zdecydowanie heterogeniczny ansambl, zawierający dyskursy, instytucje, zabudowę architektoniczną, regulaminy, prawa, przepisy administracyjne, wypowiedzi naukowe, twierdzenia filozoficzne, moralne, filantropijne; krótko mówiąc: to, co powiedziane, jak i to, co niepowiedziane; oto właśnie elementy dyspozytywu. Sam w sobie dyspozytyw jest siecią, którą można ustanowić między tymi elementami. Po drugie, tym, co chciałbym oznaczyć mianem dyspozytywu, jest właśnie natura powiązania, które może istnieć między tymi heterogenicznymi elementami. W ten sposób, pewien dyskurs może pojawić się raz jako program jakiejś instytucji, a raz, przeciwnie, jako element, który pozwala uzasadniać i zasłaniać praktykę, która sama pozostaje niema, albo funkcjonuje on jako wtórna reinterpretacja tejże praktyki, dając jej dostęp do nowego pola racjonalności. Krótko mówiąc, między tymi elementami, dyskursywnymi bądź niedyskursywnymi, toczy się jakby gra zmianami pozycji, modyfikacjami funkcji, które także mogą być bardzo zróżnicowane. Po trzecie, przez dyspozytyw rozumiem rodzaj – powiedzmy – formacji, której, w danym momencie historycznym, główną funkcją było odpowiadać w sytuacji nagłej konieczności (*urgence*). Dyspozytyw pełni więc przede wszystkim funkcję strategiczną. To może oznaczać, na przykład, resorpcję wahliwej masy populacji, którą społeczeństwo z gospodarką w wysokim stopniu merkantylistyczną uznałoby za zawadzką: istniał tam imperatyw strategiczny grający rolę matrycy dyspozytywu, który stał się stopniowo dyspozytywem kontroli-ujarzmienia szaleństwa, chorób psychicznych i neurozy” (Foucault (1994): *Le jeu de Michel Foucault*. Ornica? Bulletin périodique du champ freudien 10. Str. 298–329. W: *Dites et écrits tom III*. Paris, tłum. M. Nowicka, por. Nowicka 2011).

Przyjęcie perspektywy dyspozytywu oznacza potraktowanie ekstremizmu prawicowego jako heterogenicznej sieci złożonej z szeregu składników, które łączą się ze sobą, będąc jednocześnie podporządkowane określonej strategii („strategii” w sensie Foucaultowskim, a nie ogólnie przyjętym) wynikającej z odpowiedzi na „stan nagłej konieczności”. Dla przedmiotu powyższej analizy oznacza to interpretację wyróżnionych heterogenicznych składników dyskursywnych dyskursu ekstremistyczno-prawicowego jako sieci – paradoksalnej – której elementy łączą się w celu (1) obsługi i mobilizowania szeregu „kapitałów społecznych”. Strategia tych połączeń podporządkowana jest „nagłą koniecznością” (2) wytworzenia nowej formy dyskursu ekstremistyczno-prawicowego. Można tę tendencję potraktować jako strategiczną odpowiedź na zrekonstruowaną

w pierwszej części tego tekstu orientację dyskursu o ekstremizmie prawicowym na dyskusję o „obywatelu demokratycznym”: tzn. chodzi o wytworzenie takiej formy dyskursu ekstremistyczno-prawicowego, która będzie zewnętrze (!) sprawiała wrażenie akceptowalnego, czyli normalizującego się środowiska politycznego wpisującego się w mechanizm „dyspozytywu bezpieczeństwa”.

Ta perspektywa interpretacyjna oznacza potraktowanie zmian zachodzących w środowiskach ekstremistyczno-prawicowych jako strategicznej instrumentalizacji debaty o „obywatelu demokratycznym”. W takiej perspektywie problematyczna wydaje się kategoryzacja tych zmian jako (1) objawów „normalizowania się” dyskursu ekstremistyczno-prawicowego w Niemczech bądź (2) jako objawu słabości i rozwarstwienia ruchów ekstremistyczno-prawicowych, wynikających z wewnętrznej wielogłosowości, wieloznaczności, sprzeczności dyskursu ekstremistyczno-prawicowego (por. Schedler 2011).

Przyjęcie rozróżnienia między dyskursem o ekstremizmie prawicowym i dyskursem ekstremistyczno-prawicowym i potraktowanie ich jako zależnych od siebie elementów sieci otwiera także pewien potencjał krytyczny i pozwala spojrzeć na problematykę ekstremizmu prawicowego w Niemczech w szerszym kontekście. Poszczególne elementy tej sieci działają według logiki, która z ich perspektywy jest „produktywna”; tzn.:

- dyskurs normatywny zajęty jest ochroną *status quo* i może interpretować zmiany w środowiskach ekstremistyczno-prawicowych jako efekty skutecznej polityki instytucji państwowych,
- dyskurs krytyczny zajęty jest obroną polityki ekstremistyczno-lewicowej przekonując, że jedynym zagrożeniem dla „demokracji” jest „ekstremistyczna prawica”,
- dyskurs ekstremistyczno-prawicowy szuka sposobu na zmobilizowanie jak największej liczby kapitałów społecznych i wytworzenie akceptowalnej zewnętrznie formy dyskursu ekstremistyczno-prawicowego.

W ten sposób znika z pola widzenia główny problem i główne źródło powstawania i umacniania się ruchów ekstremistyczno-prawicowych, którym jest kryzys dyskursu demokratycznego.

Literatura (wybór):

Bührmann, Andrea D.; Werner, Schneider (2008): Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse. Bielefeld.

Czyżewski, Marek (2005): Öffentliche Kommunikation und Rechtsextremismus. Łódź.

Foucault, Michel (2010): Bezpieczeństwo, terytorium, populacja. Warszawa. Tłum.: M. Herer.

Hirsch, Kurt (1989): Rechts von der Union. München.

Jäger, Siegfried (2001): Dispositiv. W: Kleiner, Markus S. (red.): Michel Foucault. Eine Einführung in sein Denken. Frankfurt am Main, New York. Str. 72-89.

Keller, Reiner (2008): Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms. Wiesbaden.

Nowicka, Magdalena (2011): 'Urządzenie', 'zastosowanie', 'układ' – kategoria dispositif u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy. W: Przegląd Socjologii Jakościowej, Tom VII, Numer 2.

Schedler, Jan (2011): Style matters: Inszenierungspraxen der Autonomen Nationalisten. W: Schedler, Jan; Alexander, Häusler (red.): Autonome Nationalisten. Neonazismus in Bewegung. Wiesbaden. Str. 67-89.

Stöss, Richard (2007): Rechtsextremismus im Wandel. Berlin.

Wodak, Ruth (2008): Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego. W: Duszak, Anna; Norman, Fairclough (red.): Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej. Kraków. Str. 185-214.